

Денисова С. П.
Київський національний лінгвістичний університет

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ МОВИ

У статті подається історичний огляд моделей системно-структурної організації мови відповідно до основних лінгвістичних парадигм. Найрелевантнішою на сьогодні визнана синергетична модель, яка є найбільш експланаторною, оскільки мова є відкритою полікомпонентною системою, завдяки чому вона постійно обмінюється інформацією із навколишнім середовищем і є його частиною.

Ключові слова: система, структура, моделі організації мови, синергетична модель.

Сучасне мовознавство характеризується поліпарадигмальним і полідисциплінарним підходами до вивчення своїх об'єктів. У зв'язку з цим певного уточнення потребує поняття *системно-структурної організації мови* у світлі набутого емпіричним шляхом історичного досвіду та оновлених знань про сучасний світ і роль мови в ньому. До того ж до цього часу не існує єдиної думки про те, як саме слід уявляти і моделювати систему і структуру мови.

Невизначеність розпочинається із віднесення мови до системи та структури, оскільки при розподілі систем на прості й складні спостерігається найбільша розбіжність наукових позицій, однак найчастіше складність системі надають такі характеристики, як велика кількість елементів, різноманіття можливих форм та їхніх зв'язків, множинність цілей, різноманіття природи елементів, мінливість складу й структури і т.ін., що, без сумніву, властиве кожній природній мові.

У сучасній лінгвістиці існує кілька трактувань, які дозволяють несперечливо розмежовувати ці термінопоняття.

Поняття *системи* інтерпретується: 1) з традиційних (емпіричних) позицій як члени класу мовних одиниць, зв'язаних парадигматичними відношеннями; 2) у функціональній лінгвістиці – це сукупність структури й елементів, що виконують певну функцію; 3) у сучасній поліпарадигмальній науці – сукупність однопланових (незалежно від плану вираження або плану змісту) одиниць, зв'язаних опозитивними відношеннями (Н. Д. Арутюнова).

Структура визначається як 1) сукупність мовних засобів вираження значимих опозицій, що задається відношенням плану змісту (означуване) до плану вираження (означувач); 2) частини тексту, зв'язані синтагматичними зв'язками (Лондонська школа); 3) “каркас” системи з відношю між елементами (О. С. Кубрякова, Г. П. Мельніков) – з більш сучасних позицій.

Результатом такого підходу є зміщення акцентів у визначенні системно-структурної організації мови: як знаряддя спілкування, вона повинна бути організована як ціле, мати відповідну структуру й утворювати єдність своїх елементів як деяка система.

На наш погляд, найбільш коректним є як визначення категорій та одиниць мови, так і опис її системно-структурної організації залежно від конкретної лінгвістичної парадигми.

Мета статті – представити історичний огляд моделей системно-структурної організації мови відповідно до основних лінгвістичних парадигм.

У сучасному мовознавстві найбільш поширеною є *рівнева модель мови*, що базується на працях Ф. де Соссюра, який один із перших обґрунтував системний характер мови і сформував підґрунтя *структуралістської парадигми*. Проте, в його концепції система мови, з одного боку, – це *абстрактне утворення*, з іншого, – це

існування певних відношень між елементами, які в сучасній лінгвістиці відомі як синтагматичні (зв'язані елементи в лінійну, актуальну послідовність) і парадигматичні (асоціативні-віртуальний мнемонічний ряд) відношення.

Парадигматичні відношення – це відношення між одиницями, що можуть зайняти місце одна одної у тій самій позиції, на відміну від синтагматичних, коли елементи не виступають у той самий момент висловлення, замінюючи один одного, вони завжди або передують, або впливають один за одним у часі. Парадигматичні відношення дорівнюють логічним відношенням *диз'юнкції* (відносини або – або), синтагматичні – часто з логічними відносинами *кон'юнкції* (відношення і – і).

Традиційно відношення парадигматики і синтагматики схематизують у вигляді двох осей, що перетинаються під прямим кутом: вертикальна вісь – парадигматика, горизонтальна вісь – синтагматика (вісь часу).

У лінгвістичному плані системно-структурна організація мови – це абстрактна модель, яка відображає арсенал мовних засобів.

При семіотичному підході система розглядається як *статична*, тобто як така, що перебуває в стані відносного спокою, та *закрита*. Проте, як відомо, у закриті систему не надходить речовина, енергія або інформація, і відповідно, вони із неї не виділяються. Це певною мірою суперечить сутності природної мови й більшості систем взагалі. Подальший науковий пошук сутності системно-структурної організації мови спричинив перегляд та розвиток учення Ф. де Соссюра в декількох напрямках структуралізму.

У *семіотичному напрямку* досліджується походження знакових систем, у тому числі й мовних, як природних, так і штучних, на основі виділення штучних, природних й змішаних систем. При власне семіотичному підході системою є сукупність елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним та утворюють певну цілісність, єдність, а сама система характеризується цілісністю – властивістю, що передбачає певний зв'язок елементів, їх валентність (цінність, значущість).

Ще на початку ХХ ст. багатьма дослідниками було відкинуто статичний принцип. До того ж представники Празького лінгвістичного гуртка не лише звертали увагу на рухливість, динамічність мовної системи, її функціональний характер, але й відстоювали принцип системності мови в діячості. Завдяки теорії опозицій М. С. Трубецького для них системно-структурна організація мови не абстрактна модель, а організація функціональних елементів.

У Празькій лінгвістичній школі застосовувалися ті самі поняття і терміни парадигматично-синтагматичних відношень, проте акцент зміщується на опозиції, в яких члени однієї парадигми протиставлені один одному, розрізняючись за їхніми диференційними ознаками й поєднуючись у класи на основі тотожності (тобто, наявності якоїсь подібності) й відмінності.

Наприклад, фонемна парадигматика утворюється на основі, з одного боку, поєднання у клас таких загальних ознак глухих приголосних, як не участь в артикуляції голосових зв'язок, відсутність тону, з іншого боку, за цими самими ознаками вони відмежовуються від дзвінких. Отже, фонологія вивчає елементарні звуки мови та їх комбінації.

Комбінації одиниць підпорядковуються синтаксичним правилам, визначаючи припустимі / неприпустимі сполучення, наприклад, в українській мові можливо *зайшов до друга* на відміну *друга до зайшов*. Водночас вони регулюються семантичними правилами, які виводяться зі значень і організації більш складної синтаксичної конструкції та її складових.

Системна природа мови наочно проявляється саме в цих складових. Отже, складові є меншими за синтаксичні одиниці, тому мінімальна складова визначається за допомогою нерозкладених елементів, якими є фонемі, оскільки слово як центральна одиниця мови має складну будову, що утворюється за допомогою повторюваності елементів із певним усталеним значенням. Якщо будові слова властива регулярність, то морфема є саме тим дрібним значимим елементом мови, хоча самі морфемі складаються з елементів звукової системи мови – фонем.

Виходячи з цієї позиції, мова повинна бути організована як ціле, мати відповідну структуру й утворювати єдність своїх елементів як деяка система, тобто демонструвати ієрархічну організацію, у якій одиниці кожного рівня, крім самого нижчого, складаються відповідно до певних регулярних моделей з одиниць більш низького рівня. Завданням лінгвістики початку ХХ століття було виділення й класифікація мовних одиниць усе більшого ступеня абстрактності й установа типів відношень між ними.

Важливість зазначеної проблеми віддзеркалюється у досвіді системного вивчення мови і прагнення зрозуміти внутрішні властивості мовних явищ за допомогою змістового розмежування понять “елементи” й “одиниці” мови як частини й цілого. Вже доведено, що складові частини одиниць мови (їх план вираження і план змісту) як елементи мови є несамостійними, оскільки виражають лише деякі властивості мовної системи. На відміну від одиниць мови, що мають всі властивості системи мови, як цілісні утворення характеризуються відносною онтологічною та функціональною самостійністю. Таким чином, *одиниці мови утворюють перший системоутворювальний фактор*.

Синтагматичні відношення – це відношення сполучуваності, що встановлюються між одиницями як у системі мови, так і в мовному ланцюзі.

Мовний ланцюг має довжину в часі (в усній формі) і має лінійний аспект (у писемній формі).

Синтагматика – це сполучуваність одиниць одного рівня один з одним і послідовність одиниць одного рівня в мовленні. Комбінація двох слів утворює словосполучення. Словосполучення (як цілісні блоки) можуть входити до складу речення, сполучаючись один із одним за певними правилами. Правила сполучуваності закладені в мові, реалізуються вони в мовленні.

Уявлення структуралістів про системність мови пов'язані, насамперед, із вченням про її рівні, їх одиниці і відношення. Ними доведено, що структура мови утворюється ієрархією рівнів. У свою чергу, рівні мови – це підсистеми (яруси) загальної мовної системи, кожна з яких має набір своїх одиниць і правил їх функціонування. Важливо, що рівнем мови називається та частина її системи, яка має відповідну однойменну одиницю, тому традиційно виділяються такі основні рівні мови:

- фонемний (фонологічний) – основна одиниця – *фонема*,
- лексичний (лексико-семантичний) – *лексема* / слово,
- граматичний (морфолого-синтаксичний) – *синтаксема* / речення.

З часом, зважаючи на складну природу мовних одиниць, було визначено проміжні рівні, які не мають власних елементарних одиниць, формуються на основі гібридних. Так, зокрема, виділяють:

- *морфонологічний* (морфонема – утворена від фонемі і морфемі),
- *словотвірний* (основною одиницею є морфема),
- *фразеологічний* (фразеологема як специфічна одиниця, що має характеристики слова й словосполучення).

Деякі вчені виділяють більше рівнів, а інші вважають, що слід виділяти тільки фонологічний і семантичний рівні. На наш погляд, така розбіжність визначається передусім будовою досліджуваної мови.

Позитивним у цьому підході є те, що кожний з рівнів мови має свої одиниці, різні за призначенням, свою будову, сполучуваність і своє місце в системі мови. Між рівнями (підсистемами) у системі мови наявні відношення ієрархії. Одиниці вищого рівня будуються з одиниць нижчого рівня, тобто їх можна сегментувати. Наприклад, у слові можна виокремити морфи, які у зворотному процесі, тобто поєднуючись, утворюють словоформу. Рівні мови виступають не ізольованими, а тісно пов'язаними між собою. Оскільки кількість фонем, морфем є обмеженою, то шляхом різних комбінацій із цих одиниць може бути побудоване практично нескінченне число мовних утворень. Звідси, багатоярусність мовної системи сприяє економії мовних засобів, дозволяє мові бути гнучким засобом вираження комунікативних потреб суспільства. До того ж, ця концепція дозволяє враховувати багатий емпіричний досвід, накопичений у межах конкретних розділів лінгвістики, спрямованих на вивчення різних рівнів цієї ієрархії і взаємодії цих рівнів між собою. Наприклад, морфологія – це вчення про морфеми мови і їх сполучуваність; синтаксис досліджує формування словосполучень (синтаксичних груп) і речень, семантика – значення морфем і слів і різні способи побудови значень більших одиниць зі значень одиниць більш дрібних.

Проте наслідком виділення рівнів є те, що поряд з терміном *система* уживається ще термін *структура*, причому іноді в лінгвістичних роботах вони використовуються як синонімічні.

Своєрідність мовної структури визначається характером зв'язків та відношень між мовними одиницями, які можуть бути ієрархічними, що встановлюються між неоднорідними одиницями (фонемами і морфемами; морфемами і лексемами тощо); опозитивними, згідно з якими протиставляються одна одній або мовні одиниці, або їх ознаки.

У процесі функціонування і розвитку мови співіснують дві протилежні тенденції: до відкритості мовної системи у процесі позначення нових об'єктів та жорсткості мовного каркасу, тобто структура мови виступає константою, вона проявляє себе як спосіб вираження стійкості, а функція як форма вираження динамізму та мінливості. Це дозволяє дослідникам вважати, що *структура мови завдяки своїй стійкості і мінливості виступає як другий найважливіший системоутворювальний фактор*.

Заслугою структуралістів першої половини ХХ століття є вихід за межі мовної системи в поясненні системно-структурної організації мови з функціональних позицій, тобто створення *польової моделі мови*. Ними було спостережено, що на різних ділянках і рівнях мови ступінь системності неоднаковий; так, у фонології, де істотна зміна одного елемента тягне перетворення, що зачіпають інші елементи або всю систему в цілому, вона значно вище, ніж у лексиці. Завдяки *польовому підходу* в мовній системі та її окремих підсистемах виділяють центр і периферію.

В епоху розквіту генеративної лінгвістики, зокрема трансформаційної граматики, коли покладали великі надії на системи автоматичного перекладу з їх теорією Зміст ↔ Текст, мовна система інтерпретується, в першу чергу, не як система одиниць і їх відношень а як система правил утворення, перетворення й комбінування одиниць. Представники цього напрямку не відкидали основних положень, розроблених до того часу щодо ієрархічної структури мовної системи, у межах якої одиниці більш високих рівнів є комбінацією одиниць нижчих рівнів. У системі мови вони розрізняли *словник* як реманент готових одиниць і *граматику* як механізм їх комбінації.

Генеративісти підхопили ідею, що мова – це комплексна система, організована так, що, опанувавши деякою доступною для огляду безліччю елементів і правилами їх комбінації, людина здобуває здатність робити й розуміти необмежену кількість конкретних повідомлень. На їх думку, саме ця гнучкість забезпечує мові той надзвичайний стан, який вона займає серед інших засобів спілкування.

Наприкінці ХХ століття із розвитком когнітивної лінгвістики увага дослідників зміщується в бік структур, оскільки тривалий час панував погляд, що мова існує у вигляді пам'яті. З когнітивних позицій набувають перегляду як частини мови (О. С. Кубрякова), так і більш дрібні одиниці. Виникає необхідність розмежування мовного знака та мовної одиниці.

Сучасні дослідники стверджують, що “когнітивні структури не обов'язково прив'язані до певного мовного знака: одна і та ж когнітивна структура може виражатися за допомогою різних значень одного і того ж слова (полісемія) або значень різних слів (сінонімія). З іншого боку, когнітивна структура може об'єднувати кілька слів (джерело формування фразеологічних одиниць) або виражатися граматичними значеннями (значеннями граматичних категорій). З цього, зокрема, випливає, що різні значення одного слова можуть виявитися результатом модифікацій єдиної когнітивної структури” [Рудакова 2004]. Проте, як відомо, головною умовою існування мови є матеріальне втілення її ідеальної сторони в мовних комплексах. Це такі властивості мовних одиниць, як здатність називати, позначати, зазначати і т.д. У цих процесах важливі внутрішні й зовнішні властивості мовних одиниць. Внутрішні – залежать від зв'язків і відношень, що встановилися між однорідними одиницями однієї підсистеми або між одиницями різних підсистем, зовнішні – відображають зв'язки і відношення мовних одиниць до дійсності, до навколишнього світу, до думок і почуттів людини.

Проблема модифікації, варіативності мовної одиниці знайшла своє відображення в лінгвосинергетиці, де основним принципом служить постулат про порядок через флуктуації, тобто коливання. Саме синергетичний підхід дає можливість несуперечливо пояснити системні та асистемні явища в мові [Гураль 2007]. Завдяки такому підходу трансформується уявлення про горизонтально-вертикальну модель парадигматично-синтагматичних відношень в мові. *Синергетична модель системно-структурної організації мови*, за Л. Мурзіним та його послідовниками, є конусом, що розширюється у верхній частині, має п'ять вертикальних рівнів (у порядку розширення: *фонем* – *знаки* – *речення* – *тексти* – *культура*), кожний з яких утворений за принципом поля (див.: [Мотолова 2011, с. 175]).

Незважаючи, на перший погляд, на складність уявлення системно-структурної організації мови, синергетична модель, на наш погляд, є на сьогодні найбільш експланаторною, оскільки мова є відкритою полікомпонентною системою, завдяки чому вона постійно обмінюється інформацією із навколишнім середовищем, є його частиною.

Л і т е р а т у р а

1. Гураль С. К. Синергетика и лингвосинергетика [Электронный ресурс] / Г. С. Константиновна // Вестник Томского государственного университета. – Филология. – 2007. – № 302. Сентябрь. – Режим доступа : <http://psibook.com/linguistics/sinergetika-i-lingvosinergetika.html>.
2. Мотолова А. С. Системность и асистемность в языке [Электронный ресурс] / А. С. Мотолова // Cleveroom. Сборник научно-исследовательских работ студентов специальности “Теория и методика преподавания иностранных языков и культур”. Сыктывкар. – 2011. – Вып. 1. – С. 159–184. – Режим доступа : <https://www.syktu.ru/edu/if/ifl/klmk/nauka/Cleveroom.pdf>.
3. Рудакова А. В. Когнитология и когнитивная лингвистика / А. В. Рудакова. – Воронеж : “Истоки”, 2004. – 80 с.

References

1. Gural' S. K. Sinergetika i lingvosinergetika [Elektronnyy resurs] / G.S. Konstantinovna // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – Filologiya. – 2007. – № 302. Sentyabr'. – Rezhim dostupa : <http://psibook.com/linguistics/sinergetika-i-lingvosinergetika.html>.
2. Motolova A. S. Sistemnost' i asistemnost' v yazyke [Elektronnyy resurs] / A. S. Motolova // Cleveroom. Sbornik nauchno-issledovatel'skikh rabot studentov spetsial'nosti "Teoriya i metodika prepodavaniya inostrannykh yazykov i kul'tur". Syktyvkar. – 2011. – Vyp.1. – S.159–184. – Rezhim dostupa : <https://www.syktsu.ru/edu/if/ift/klmk/nauka/Cleveroom.pdf>.
3. Rudakova A. V. Kognitologiya i kognitivnaya lingvistika / A. V. Rudakova. – Voronezh : "Istoki", 2004. – 80 s.

Денисова С. П. Системно-структурная организация языка.

В статье дается исторический обзор моделей системно-структурной организации языка в соответствии с основными лингвистическими парадигмами. Наиболее релевантной на сегодня признана синергетическая модель как наиболее экспланаторная, поскольку язык является открытой поликомпонентной системой, благодаря чему она постоянно обменивается информацией с окружающей средой и является его частью.

Ключевые слова: система, структура, модели организации языка, синергетическая модель.

Denisov S. P. System-Structural Organization of Language.

The article gives a historical survey of models of system-structural organization of language in accordance with the basic linguistic paradigms. The synergetic model is recognized as the most relevant and explanatory, because the language is an open multicomponent system, it is constantly communicating with the environment and is a part of it.

Keywords: system, structure, models of organization of language, synergetic model.

Деревянко М. М., Кравченко О. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВЗАЄМОДІЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ І МЕТОДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛІСТА З ІНОЗЕМНИХ МОВ

У статті зроблена спроба розкрити сучасний стан навчання іноземної мови, зокрема такі його проблемні аспекти, як специфіка навчання студентів розуміти думку, виражену мовою, як в усній, так і в письмовій формі; як фактор предметності, на якому засновані прийоми навчання мови. Сам факт розуміння і його правильність установлюється при зіставленні предметної дії студента зі смисловим змістом сприйнятого ним повідомлення, що дає змогу ідентифікувати рівень його комунікативної компетентності. В умовах, коли тексти для сприйняття є більш складними, розуміння, як правило, визначається у результаті їхнього перекладу рідною мовою.

Ключові слова: комунікативна компетенція, проблема розуміння, текст, процес сприйняття повідомлення.

Одна з цілей навчання іноземної мови згідно з навчальними програмами полягає в тому, щоб навчити студентів розуміти думку, висловлену англійською мовою, як в усній, так і в письмовій формі. Прийнято вважати, що думка не тотожна мовній формі, в якій вона виражена: після сприйняття мовного повідомлення реципієнт, зрозумівши думку, закладену в повідомленні, перетворює її у таку предметну форму, в якій вона може бути використана в поведінці реципієнта. На цьому принципі предметності засновані деякі прийоми навчання мови і перевірки розуміння (прочитай і зроби, виконай дії тощо).